

"آموزه های اسلامی بهره وری از حیوانات و ضرورت آن در توسعه پایدار"

دکتر امرالله نیکومنش^۱

فاطمه عرب احمدی*^۲

a_nikoomanesh@yahoo.com

۱- استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

۲- دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، باشگاه پژوهشگران جوان arabahmadi@gmail.com

چکیده :

آدمی به اعتبار عقل و توانایی که دارد خویش را محق می داند از حیوانات به میل خویش بهره کشی نماید. البته در این راه زیاده روی و افراط نموده و موجب نابودی بسیاری از حیوانات شده است. با نگاهی به شاخصه های توسعه پایدار می توان دریافت که توسعه ی پایدار همه ی حوزه های محیط زیستی را در بر می گیرد و توجه به محیط زیست بدون پرداختن به حقوق و قوانین بهره وری از حیوانات امکان پذیر نیست. اسلام گرچه انسان را اشرف مخلوقات می داند و معتقد است حیوانات برای به خدمت قرار گرفتن او آفریده شده اند اما در عین حال نگاهی خاص و ظریف به این مقوله دارد. این مقاله سعی نموده است در حد بضاعت با توجه به منابع فقهی به ترسیم نگاه اسلامی در رابطه با حدود بهره برداری از حیوانات بپردازد. ترسیم دیدگاهی که لازمه ی داشتن آن ، رعایت حقوق و شرایط ویژه ای است. شرایطی که منبعث از عدل و انصاف و برگرفته از احترام به حقوق و جایگاه حیوان در آفرینش می باشد. بایسته های بهره وری بیان می کند که در هنگام استفاده قواعدی چون آسایش ، پرهیز از آزار و اذیت و توان حیوان را مد نظر قرار داد که بدون رعایت آنها بهره وری و استفاده از آنها مجاز نمی باشد.

واژگان کلیدی: حیوان، اسلام ، بهره وری، توسعه پایدار

بسمه تعالی

مقدمه

موجودات و حیوانات از آغاز پیدایش همراه انسان بوده اند و آدمی برای رفاه و زیستن خویش به ناچار از آنها بهره می جسته است. امروزه نیز با توجه به پیشرفت علم و فن آوری انسان هنوز هم محتاج آنهاست. بهره وری از حیوانات به عنوان منابع تغذیه ای ، استفاده در آزمایشگاه ها، تفریح ، حمل و نقل و ... نشان دهنده ی نیاز روزافزون انسانها به حیوانات می باشد. دغدغه اینجاست که آدمی چنان خود را در این استفاده محق می داند که منجر به نابودی گونه ها جانوری شده و سبب به خطر انداختن زندگی خویش و سایر موجودات شده است.

این مقاله سعی کرده است با توجه به توصیه ها و رهنمودهای اخلاقی موجود در آموزه های دینی ، به بایسته های بهره وری از حیوانات بپردازد . بایدها و نبایدهایی که برگرفته از اصول اخلاقی اسلام است . از آنجا که اسلام دین میانه روی و اعتدال می باشد، عمل به این بایسته ها منجر به چگونگی زیست بهتر آدمی، پرهیز از فساد و تباهی موجودات و احترام به جایگاه حیوانات در آفرینش می شود.

متن حاضر به طریق ، کتابخانه ای و با بهره گیری از کتب و مقالات با شیوه ای نو نگاشته شده است. از ویژگی آن می توان به گردآوری و دسته بندی دستورات موجود، به صورت قانون و دستورالعمل فقهی- حقوقی با پشتوانه ی نظری- عقلی- اعتقادی اشاره کرد. هدف اصلی مقاله ی حاضر احترام به حقوق حیوانات در هنگام بهره وری و ضرورت پرداختن آن در مباحث توسعه پایدار می باشد به نحویکه کمترین آسیب و آزار متوجه آنها گردد.

آدمی از دیر باز از حیوانات استفاده می کرده؛ این بهره‌وری در هر زمان رنگ و شکل ویژه‌ای داشته است. انسانهای اولیه حیوانات را بیشتر برای حمل و نقل و تغذیه و تولید مورد استفاده قرار می دادند؛ امروزه اگرچه حیوانات کمتر به عنوان ابزار حمل و نقل استفاده می شوند اما هنوز بهره‌وری از آنها به عنوان منابع غذایی، ابزارهای سرگرمی و تحقیقات آزمایشگاهی و ... بکار گرفته می شوند.

سوال اینجاست؛ آیا انسان مجاز به بهره‌وری از موجودات می باشد؟ در صورت مجاز بودن آیا انسان حق دارد هرگونه که می خواهد از موجودات به سود خود بهره‌جوید؟

با توجه به استفاده از دو کلمه (ما) و (جمیعا) در آیه (خلق لکم ما فی الارض جمیعا) چنین فهمیده می شود که انسان مجاز است از تمامی آنچه در زمین است، استفاده کند، چرا که از نظر قرآن تمامی آنچه در آسمان و زمین، فرمانبردار و در اختیار (مسخر) انسان قرار داده شده اند؛ بنابراین، حق بهره‌وری انسان به نوع یا گونه خاصی از موجودات محدود نمی‌شود. در آیه ۲۰ سوره لقمان آمده است: "آیا نمی‌بینید که خداوند آنچه را که در آسمان و زمین است فرمان بردار شما قرار داده و نعمت‌های آشکار و نهان خود را بر شما فرو ریخته است؟" و همچنین در سوره جاثیه آیه ۱۳ می‌فرماید: "خداوند تمامی آنچه در آسمان‌ها و زمین است فرمان بردار شما قرار داد، در این کار نشانه‌هایست برای آن گروه از انسان‌هایی که می‌اندیشند". (نظری توکلی، ۱۳۸۷، ص ۷۵)

پس از قبول جواز بهره‌وری و عدم اختصاص آن به نوع خاصی از موجودات، مهم‌ترین مسئله تعیین دامنه آن است. در منابع اسلامی دو نظریه در تعیین دامنه بهره‌وری انسان از موجودات وجود دارد:

دیدگاه‌های بهره‌وری از موجودات

۱ - **عدم محدودیت:** برخی بر این باورند که نتیجه پذیرش آفرینش موجودات برای انسان، جواز بهره‌وری نامحدود انسان از آنها است (اصل اباحه)؛ زیرا سود جستن خاص از برخی موجودات امری است که عقل انسان بدون نیاز به این حکم شرعی، توانایی درک آنها دارد. در نتیجه انسان به حکم عقل و دین (نقل)، حق دارد هر گونه که می‌خواهد از موجودات بی‌جان و جاندار طبیعت استفاده کند، مگر آنکه دلیل خاص بر عدم جواز استفاده از آن ذکر شده باشد.

۲- **محدودیت:** گروهی نیز معتقدند آفرینش موجودات برای انسان، تنها حکایت از وجود نوعی رابطه تکوینی میان انسان و سایر موجودات دارد که براساس آن، هدف از آفرینش موجودات، سود جستن انسان از آنها است، بدون آن که تعیین کند از نظر حقوقی یا اخلاقی چه نوع بهره‌وری جایز و روا است. به نظر می‌رسد جمله (خلق لکم ما فی الارض) هر چند دارای اطلاق افرادی است، یعنی حکایت از آفرینش تمامی موجودات برای انسان دارد، اما برخوردار از اطلاق احوالی نیست، یعنی نسبت به چگونگی استفاده از موجودات، سخنی ندارد؛ پس نمی‌توان ادعا کرد که انسان حق دارد هرگونه که بخواهد از موجودات استفاده کند، بلکه می‌باید برای جواز بهره‌وری از هر موجود و چگونگی آن در پی دلیلی خاص باشد. (نظری توکلی، ۱۳۸۷، ص ۷۶)

با بررسی دستورات و توصیه‌های اخلاقی و حقوقی آموزه‌های اسلامی و سنت و سیره‌ی زندگی پیامبر(ص) و پیشوایان می‌توان به این نتیجه رسید که دیدگاه اسلام بر این منطق شکل گرفته است که اگرچه جواز استفاده از جانداران داده شده است اما برای این بهره‌وری شرایط و اصولی نیز مطرح می‌باشد. در ادامه سعی شده است که با توجه به بررسی جایگاه حقوق حیوانات در منابع معتبر فقهی، به اصول و قواعد بهره‌وری از منظر اسلام دست پیدا کنیم.

اصول بهره‌وری

بهره‌وری انسان از حیوانات، بر دو اصل و یک قاعده‌ی اساسی استوار است:

۱- اصل آفرینش (هماهنگی با ساختار وجودی):

خداوند موجودات را بیهوده نیافریده است بلکه در نظام آفرینش برای هر یک جایگاه ویژه‌ای قرار داده است. موجودات نیز مانند انسانها دارای حقوقی چون حیات، آزادی، تولید مثل، تغذیه و ... می‌باشند. بنابراین انسان باید در بهره‌وری خود از آنها حقوقی را مد نظر قرار دهد که با ساختار وجودی آنها هماهنگ باشد.

از دیدگاه اسلام، حیوانات نیز مانند انسانها روحی غیر مادی دارند که به واسطه آن از نوعی همزیستی همیشگی با انسان برخوردار هستند؛ همزیستی که از دنیا آغاز شده و تا روز رستاخیز نیز ادامه دارد. پذیرش بعد غیر مادی و ملکوتی برای حیوانات در نظام معرفتی اسلام، به دنبال خود، ارزش و جایگاهی را برای آنها ایجاد می‌کند که از آن به حرمت روح یا حق الهی یاد می‌شود، جایگاهی که بدون تردید در چگونگی بهره‌وری انسان از حیوانات مؤثر است. (نجفی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۷، ص ۱۱۱)

۲- اصل حرمت فساد در زمین:

انسان خلیفه‌ی الهی در روی زمین است، جانشین باید حوزه جانشینی اش مشخص باشد و در همان محدوده کار کند. خداوند متعال در آیه دیگری حوزه این مأموریت و جانشینی را چنین تعیین کرده است: «... هو أنشأكم من الأرض و استعمرکم فیها») (هود، ۶۱). او شما را از زمین پدید آورد و برای آبادانی در روی زمین مستقرتان کرد ...

افزون بر آن که کار خداوند اصلاح و خیر است و او خیر مطلق می‌باشد، انسان که جانشین خدا بر زمین است نیز کارش باید اصلاح و پرهیز از افساد باشد. خداوند در آیه ۵۶ سوره اعراف می‌فرماید: "و در زمین پس از اصلاح آن فساد مکنید؛ و با بیم و امید او را بخوانید که رحمت خدا به نیکوکاران نزدیک است". در آیه ۸۵ اعراف آمده است؛ و در زمین پس از اصلاح آن فساد مکنید. این برای شما اگر مؤمنید بهتر است. (عرب احمدی، ۱۳۹۳، ۹۴)

با توجه به این اصل، حدود استفاده و بهره‌وری از موجودات نباید به گونه‌ای باشد که منجر نابودی گونه‌های حیوانی، گیاهی و آسیب به محیط زیست گردد.

۳- قاعده عدالت

طبق آیات الهی، فرایند خلقت موجودات، موزون و در چارچوب عدالت قرار دارد. عدل در نظام هستی به معنای قرار گرفتن هر چیز در جایگاه مناسب خود است. از طرفی، به منظور حفظ این رکن رکین عالم هستی، خداوند متعالی انسان را به برپایی عدالت سفارش کرد و پیامبران خود را نیز به همین منظور برای انسانها فرستاد. صادقی-فراهانی، ۱۳۸۹) "بالعدل قامت السموات و الارض".

بر این اساس، هر گونه استفاده و بهره‌وری از موجودات می‌بایست در چارچوب عدالت تکوینی و تشریحی قرار گیرد به نحویکه موجودات را از چرخه‌ی حیاتی خویش جدا و زندگی را برای آنها دچار مشکل نسازد. از طرفی این اصل به مفهوم میانه روی در استفاده نیز می‌باشد.

آثار عدم بهره‌وری صحیح

استفاده‌ی صحیح از حیوانات و رعایت حقوق آنها از چنان جایگاهی در آموزه‌های دینی برخوردار است که دارای آثاری در زندگی دنیوی و اخروی آدمی می‌باشد.

الف: عدم پذیرش عبادات: استفاده ناصحیح از موجودات می تواند موجب از بین رفتن آثار عبادی فرد گردد. این مطلب در سیره نبوی و ائمه ی معصومین (ع) مورد توجه قرار گرفته است. امام صادق (ع) نیز بر این مطلب تأکید می‌ورزند که نماز و حج کسی را با فشار آوردن به چهارپا، او را وادار به حرکت سریع و خارج از توانش کند، مورد پذیرش الهی قرار نخواهد گرفت. (صدوق، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۳۹۲)

ب: مجازات: با توجه به پذیرفتن حقوق حیوانات، عدم رعایت آنها موجب ضمان شده و از آن تعبیر به مجازات می گردد. چنانچه امیرالمؤمنین علیه‌السلام ضمن نکوهش عمل قافله داری که برای زود رسیدن به مقصد، چهارپایان خود را با سرعت بیشتری رانده بود، او را از کار کردن در شهر مکه محروم کردند. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۶، ص ۱۲۲)

بایسته های بهره وری

بشر از حیوانات در راه‌های گوناگون منتفع می‌شود، از جمله در سواری، خوراک، پوشاک و... . اسلام بر رفتار نیکو رفیق و مدارا و بهره‌گیری درست از حیوانات تأکید دارد و به انسان اجازه نمی‌دهد به بهانه شرافتی که بر سایر موجودات دارد جایگاه و حقوق حیوانات را نادیده انگارد. بایسته های بهره وری بیان می کند که در هنگام استفاده چه نکاتی را می بایست رعایت نمود؛ این موارد را می توان در سه عنوان کلی ایجاد آسایش، پرهیز از آزار و اذیت و رعایت حد و توان حیوان دسته بندی نمود.

۱- ایجاد آسایش :

از ابتدای ترین مواردی که می بایست در بهره وری از حیوانات مد نظر قرار داد " آسایش " است. مراد از آسایش ایجاد محیط آرام و راحت و فراهم کردن اسباب و مایحتاج زندگی حیوان است. این اصل ناظر بر حقوقی چون حق آزادی، تکامل، تولید مثل، تغذیه، مسکن، بهداشت و ... می باشد. ایجاد آسایش در آموزه های اسلامی نیز بسیار مورد توجه قرار گرفته است.

- شهید ثانی می گوید: «بر مالک واجب است مکانی شایسته و مناسب با حیوان، از قبیل : طوبله و اصطبل برایش فراهم آورد گرچه از حیوان استفاده نکرده و یا در آستانه مرگ باشد». (عاملی، ۱۳۹۸، ج ۵، ص ۴۸۱).

- رسول خدا از جایی می‌گذشت شتری را دید که بر در منزلش بسته شده است بدون آنکه آب و علفی نزد آن باشد پیامبر(ص) فرمود: صاحب این حیوان کجاست (آنگاه به او فرمود) آیا درباره کاری که با این حیوان کرده ای از عذاب خدا نمی‌ترسی؟ یا آب و علف او را برایش مهیا کن یا آن را آزاد گردان تا خودش چیزی برای خوردنش بیابد. (متقی هندی، ۱۴۰۹، ج ۹، ص ۶۸)

- در حدیث دیگری از پیامبر(ص) آمده است: «لعنت خدا به کسی که حیوانات اهلی خود را مثله کند، و مراد از مثله کردن همان عقیم کردن است. (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۶۲)

- صاحب جواهر می‌گوید: «به مجرد اینکه صاحب حیوان از اداره زندگی حیوان امتناع بورزد و هیچ راهی را برای رهایی جاندار انتخاب نکند، حاکم مجبور نیست که صاحب حیوان را به اداره زندگی حیوان وادار نماید، بلکه به جهت ولایتی که دارد، اقدام به تامین حیات جاندار می نماید. (نجفی، ۱۴۰۹، ج ۳۱، ص ۳۹۴)

- عبدالله بن سنان در حدیثی درباره گوسفند از امام صادق علیه‌السلام نقل می‌کند که فرمود: آغل گوسفندان را تمیز کنید و آب بینی صورتشان را پاک نمایید. (عاملی، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۵۱۳)

۲- پرهیز از آزار و اذیت:

قرآن به وجود شعور و درک در حیوانات معتقد است، به همین جهت اسلام علاوه بر نهی آزار و اذیت جسمی و روحی آنها به شدت نهی نموده است. هر انسانی وظیفه دارد اگر شاهد صحنه ای است که در آن حیوانی مورد آزار و اذیت قرار می‌گیرد، به حمایت از حیوان برخاسته و نجاتش دهد. از امام صادق (ع) روایت شده است که امام فرمود:

«در قوم بنی اسرائیل مرد عابدی بود. پس زمانی که مشغول عبادت بود و نماز می‌خواند دو پسر بچه را دید که خروسی را گرفته‌اند و پرهایش را می‌کنند، اما عابد به عبادت خود ادامه داد و آنها را کارشان نهی ننمود. پس خدا به زمین وحی نمود عبد مرا در خود فرو ببر. پس زمین عابد را در خود فرو برد.» (طوسی، ۱۴۱۴، ق، ۶۶۹)

از جمله مصادیقی که از منع آزار و اذیت حیوانات در فقه بیان گردیده است می‌توان به منع داغ نهادن در صورت حیوان، نشان کردن (صبر)، تنبیه بدنی، زندانی کردن و سوزاندن اشاره نمود.

این توصیه اخلاقی چنان گستردگی دارد که در برخی از متون فقهی بیان شده است که مالک چهارپایان نباید در هنگام دادوستد، کودک را از مادر خود جدا کند و هر یک را بدون دیگری بفروشد. (رعینی، ۱۴۱۶، ق، ج، ۶، ۲۳۸) زیرا این عمل باعث آزرده‌گی و اذیت هر یک از کودک و مادر شده، قانون کلی حرمت آزار حیوانات، بر حرمت این کار دلالت دارد. (همان منبع، ج، ۷، ۵۵۲)

همچنین برخی از نظر فقها مساله جدا نکردن مادر و فرزند را در هنگام رفتن به مرتع، تا پیش از استقلال کودک و برطرف شدن نیاز آنها از یکدیگر مطرح کرده‌اند تا چراندن هر یک از آنها بدون دیگری باعث رنجش و آزار آنها نشود. (همان منبع، ج، ۶، ۲۳۸)

از طرفی احترام به حیوان در متون دینی سفارش شده است تا آنجاکه مستحب است برای حیوانات نام نیکو و مناسب بگذارند. (طبرسی، ۱۳۹۲، ق، ۲۶۵)

رسول خدا از اسبش فرود آمد و به او فرمود: آفرین بر تو، بایست تا نماز بخوانم و نزد تو برگردم. رسول خدا به مسجد رفت و اسب همچنان بدون حرکت ایستاده بود، پیامبر فرمود: آفرین بر تو! (راوندی، ۱۴۰۷، ق، ۱۹۵)

در حدیثی دیگر آمده است، پیامبر (ص) در سفری صدای نفرینی را شنیدند، فرمودند: «چه بود؟ گفتند: زنی شتر خود را نفرین کرد؛ پیامبر فرمودند: رهاش کنید، زیرا او خود مورد نفرین قرار گرفته است.» (سجستانی، ۱۴۱۰، ق، ج، ۱، ۵۷۷)

امیرالمؤمنین (ع) نیز درباره چارپایان فرمودند: «... نفرینشان نکنید، زیرا خداوند نفرین کننده را نفرین می‌کند.» (عاملی، ۱۴۱۴، ق، ج، ۸، ۳۵۳)

۳- رعایت توان:

در حقوق اسلامی تناسب میان توان مکلف و تکلیف، اصلی است که انسان و حیوان در آن مشترک‌اند. عقل و دین ناروا می‌دانند که خدای متعال از بندگان خود انجام کارهایی بخواهد که بیشتر از توان آنها است. (ما لا یطیقون)، در سوره بقره آیه ۲۷۶ آمده است که: خداوند هیچ انسانی را جز به اندازه توانش تکلیف نمی‌کند. همچنین انسان‌ها مجاز نیستند در روابط میان خود، که از یکدیگر کاری را بخواهند که قدرت انجام آن را ندارند (غیر مقدور). این اصل بر روابط میان انسان و حیوان نیز جاری است؛ به همین سبب انسان مجاز نیست بیش از حد توان از وی به سود خود استفاده کند یا زمینه به سر آمدن تاب و تحمل او را فراهم نماید. (نجفی، ۱۴۰۹، ق، ج، ۳۱، ص، ۳۹۷). به عنوان نمونه به چند روایات در باب مورد نظر می‌پردازیم.

- پیامبر (ص) فرمودند: حیوان را بیش از آنچه طاقت دارد به پیمودن مسیر و مدار. (موسوی، ۱۳۹۱، ص، ۷۰)

- امام باقر (ع) می‌فرماید: هر گاه از سر زمین سرسبز می‌گذری زود نگذر و نیاز حیوان را مراعات کن و هرگاه از سرزمین خشک و بی گیاه می‌گذری زود بگذر. (همان منبع)

- از پیامبر اکرم (ص) نقل شده که حضرت فرمود: حیوان را به صاحبش حقوقی است؛ بر پشت حیوان به جز برای خدا درنگ نکنند و بیش از طاقت حیوان بر حیوان بار نکنند و بیش از توانایی اش او را به سیروسفر وادار نکنند.

- ابوهریره از پیامبر (ص) نقل می‌کند که حضرت فرمود: پشت حیوان را تخت قرار ندهید چه خداوند حیوان را برای شما مسخر نموده است؛ به قدری سوار شوید که رفع حاجت شود، اگر کجاوه یا بار در پشت حیوان است، مواظب باشید کج نشود. (موسوی، ۱۳۹۱، ص ۶۹)

- از جمله دستوره‌های امیرالمؤمنین به مامور دریافت مالیات جانداران این است: که آن قدر پشت حیوان سوار نشود که حیوان به مشقت بیفتد. لذا باید برای سوار شدن از همه آن حیوانات با عدالت بهره‌برداری کند اگر حیوانی خسته و درمانده باشد، باید برای آن حیوان اسایش بدهد و در هر چند ساعت مناسب آن‌ها را برای استراحت رها کند. (شهیدی، ۱۳۸۰، ص ۲۸۶)

- پیامبر اسلام (ص) مسلمانان را از تبرک بر روی حیوانات برحذر داشته‌اند. منظور از "تبرک" آن است که بگونه‌ای بر روی حیوان بنشینند که هر دو پای خود را در یک طرف قرار دهد و یا هر دو پای خود را جمع کرده، در پشت حیوان بنشینند، یعنی سنگینی و زنش را بر پشت حیوان تقسیم نکنند. (نظری توکلی، ۱۳۸۷، ص ۱۵۶)

رسول خدا (ص) فرمود: سه نفر بر یک حیوان سوار نشوید زیرا یکی از آنان، آن که پیش تر نشسته لعن شده است. (صدوق، ۱۴۰۳، ق، ص ۹۹)

فقهای مسلمان بر این باورند که مالک حیوان، مجاز نیست به حیوان خود به بهانه این که مالک اوست، کالایی پیش از توانش حمل کند. (مقیم هندی، ۱۴۰۵، ق، ج دوم، ص ۱۱۸)

زیرا چنین کاری موجب آزار و اذیت (تعذیب) و آسیب دیدن (اضرار) حیوان می‌شود. در صورت، ارتکاب این عمل، حاکم اسلامی (دولت) وظیفه دارد او را از انجام آن باز دارد. (سابق، بی تا، ج ۳، ص ۵۰۹)

لازم به یادآوری است که در برخی منابع فقهی دو نتیجه از این مطلب گرفته شده است. اول، مالک حیوان مجاز نیست در صورت واگذاری حق استفاده خود از حیوان به دیگری (اجاره) موافقت کند آن شخص باری بیش از توان حیوان جابه‌جا کند. (نووی، بی تا، ج ۴، ص ۳۹۰)

دوم: استفاده کننده از حیوان، مجاز نیست با تغییر قرارداد اجاره، نوع یا مقدار کالای جابجا شده توسط حیوان را به گونه‌ای تغییر دهد که موجب آزار و اذیت حیوان شود. (سرخسی، ۱۴۱۴، ق، ج ۱۱، ص ۱۳۸)

صید و شکار

از دیگر اشکال بهره‌وری از حیوانات صید و شکار حیوان به منظور تفریح، تجارت یا تغذیه می‌باشد. با توجه به اهمیت موضوع، مباحث مربوطه در قالب عنوان صید و شکار از دیدگاه اسلامی پرداخته می‌شود.

محدودیت صید و شکار

شکار در اسلام آداب و دستوره‌های مفصلی دارد و در کتب فقهی، احادیث و روایات مباحثی هم چون حرمت شکار در حال احرام، زمان شکار، وسیله شکار، ضرورت شکار و... را به خود اختصاص داده است.

اکثر روایات و دستوره‌های مربوط به صید و شکار، رعایت حقوق حیوانات به خوبی دیده می‌شود؛ از جمله:

الف- صید یا ذبح حیوان در شب: در کتب فقهی صید حیوانات وحشی و پرندگان یا ذبح حیوانات در شب مکروه اعلام شده است، مگر هنگامی که ضرورت اقتضا کند (طوسی، ۱۳۴۳ ق، ج ۲، ص ۵۹۴). شاید فلسفه کراهت که در آیات متعددی از قرآن هم بیان شده، این باشد که خداوند شب را مایه آرامش و استراحت قرار داده است، لذا به هم خوردن آسایش و آرامش هیچ موجودی حتی حیوانات در شب روا نخواهد بود.

ب - وسیله صید: در مورد وسیله صید و ذبح نیز دستورهایی هم چون برنده بودن وسیله (برای آزار ندیدن حیوان)، نهی از قطع و بریدن و مثله کردن اندامی از حیوان قبل از ذبح، متناسب بودن وسیله صید با شکار و... دیده می‌شود. از جمله اینکه ذبح کردن باید با وسیله آهنی تیز باشد و گرنه جایز نیست مگر در هنگام ضرورت که آن هم باید سعی شود وسیله حتی الامکان تیز و برنده باشد (عاملی، ۱۴۰۳ ق، ج ۸، ص ۳۶۱).

ج - ضرورت شکار: در احادیث آمده است که شکار حیوانات برای تفریح و بدون احتیاج حرام است (همان منبع، ج ۱۶، ص ۲۴۱).

پیامبر گرامی اسلام (ص) می‌فرماید: «هرکس پرنده ای را بی جهت بکشد، پرنده روز قیامت به خدا شکایت می‌کند و می‌گوید خدایا بنده تو بیهوده مرا کشت بدون اینکه از من فایده ای ببرد» (برقی، ۱۳۷۱ ق، ج ۲، ص ۶۴۳)

به همین جهت کسی که برای تفریح به شکار می‌رود، سفرش معصیت است و باید نماز را در این سفر تمام بخواند.

د - حرمت شکار جوجه: پرندگان در آشیانه مادامی که به پرواز در نیامده است، حرام است؛ زیرا جوجه در آشیانه در پناه خداست (اسلامی، بی تا، ج ۲، ص ۲۱۳ و ۲۰۵).

شیخ صدوق در این باره آورده است: «شکار جوجه از لانه هایشان در کوه یا چاه و یا نیزار تا زمانی که قادر به پرواز نباشند، جایز نیست.» (صدوق، ۱۴۱۸ ق، ص ۷۹)

براین اساس در شرایط جواز صید نیز تصریح شده است که حیوان باید «ممتنع» باشد. لذا در جواز صید جوجه پرندگان اشکال شده است و اگر با تیراندازی به شکار آنها پردازد، خوردن گوشت حیوانی که هنوز بزرگ نشده و توان فرار یا پرواز ندارد، برابر نظر برخی فقها مانند امام خمینی و آیت الله گلپایگانی جایز نیست. (مقیمی، ۱۳۸۷، ص ۲۱۶)

ه - حرمت شکار در حال احرام: در کتب فقهی می‌خوانیم که از «محرمات احرام، شکار صحراست، از حیث شکار نمودن و خوردن ولو اینکه کسی که محرم نیست آن را شکار کرده باشد. و نیز اشاره کردن و راهنمایی نمودن و بستن و سر بریدن و از جهت جوجه و تخم. پس اگر آن را سر ببرد، بنا بر مشهور میته می‌شود و این احوط است و پرنده‌ها حتی ملخ در حکم شکار صحرائی می‌باشند. احتیاط آن است که کشتن زنبور و مورچه در صورتی که قصد اذیت او را ندارند، ترک شود و کشتن جانورانی که در بدن سکونت می‌گزینند از قبیل شپش و کک و مانند اینها و همچنین است حیواناتی که در بدن دیگر حیوانات می‌باشند و انداختن آنها از بدن و انتقال دادن آنها از جایشان به جایی که از آن می‌افتد جایز نیست بلکه احتیاط آن است که آنها را به جایی که در معرض سقوط می‌باشند، نیز انتقال ندهد... (عمیق، ۱۳۸۵، ص ۹۶).

ی- خرید و فروش: در منابع فقهی تجارت و خرید و فروش حیوان مورد نکوهش است چنان‌که در بحارالانوار آمده که: (شرارالناس من باع الحیوان): بدترین مردم کسی که حیوان فروشی کند. (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۰۰، ص ۷۹)

اگر حیوان به منظور تغذیه مورد بهره‌وری قرار گیرد، اسلام آداب مخصوصی را در این رابطه دارد که از آن می‌توان به "حق ذبح بدون آزار و مشروع" تعبیر نمود.

ذبح، سر بریدن حیوان است به طوری که حلقوم (مجرای تنفسی)، مری (مجرای آب و غذا) و دو رگ اصلی و بزرگ که به حلقوم و مری چسبیده، بریده شود که بدین عمل در اصطلاح فقهی «قطع الأوداج الاربعه» گفته می‌شود. (موسوی، ۱۳۹۱، ص ۷۴)

آثار شرعی ذبح: ذبح عملی است که حرام بودن و نجاست و یا حلال بودن و پاکیزگی گوشت‌ها در شریعت مقدس اسلام بدان و کیفیت آن بستگی دارد و اگر با همه شریعتش انجام پذیرد، آثاری برای آن مترتب خواهد بود.

۱- اگر حیوان حلال گوشتی مانند گاو و کوسفند، ذبح شرعی شوند، گوشت و پوستشان پاک و خوردنشان حلال خواهد بود پس برای استفاده از گوشت حیوانات حلال گوشت باید آن را ذبح کرد و این مهمترین اثر ذبح است. البته اگر حیوان و ذبور به شیوه غلطی ذبح شود گوشتش حرام شده و منفعتی هم که از فروش این قربانی عاید شخص می‌شود حرام خواهد بود. (همان منبع)

۲- دسته‌ای از حیوانات قابل ذبح نیستند، مانند حیوانات نجس العین مثل سگ و خوک اما دستهای دیگر از آن‌ها که عبارتند از حیوانات درنده و گوشتخوار مانند روباه، شغال، شاهین و ... قابل ذبح اند.

ذبح در چنین حیوانات سبب پاکی گوشت و پوستشان شده و می‌تواند در غیر خوردن از گوشت و پوستشان استفاده کرد. (همان منبع)

۳- حیوان حلال گوشتی که به سبب دریده شدن توسط دیگر حیوانات، سقوط از بلندی، زیر دست و پای ماندن حیوانات دیگر و ... در شرف مرگ است، مادامیکه زنده باشد، با ذبح از مردار شدن نجات یافته و گوشت و پوستش پاک و گوشتش قابل خوردن خواهد بود.

۴- اگر حیوان حلال گوشتی با تمام شرایط شرعی ذبح شود، خون بازمانده در رگ‌ها و گوشت آلوده بدان پاک بوده و این نوع خون مانع از خوردن گوشت آن نمی‌شود، گرچه خوردن خون آن حرام خواهد بود. (همان منبع، ص ۷۷)

آداب ذبح (حق ذبح بدون آزار و مشروع)

نهی ذبح در شب:

در متون روایی و فقهی شیعه، از تعرض به حیوانات و یا ذبح آنها در شب نهی شده است. شیخ طوسی به این حکم اشاره کرده است و می‌آورد: «ذبح حیوان در شب مکروه است مگر به هنگام ضرورت و ترس از مردن حیوان (تاصیح)» (طوسی، بی تا، ص ۵۸۴)

پیامبر اکرم (ص) از این عمل و حدیثی از امام صادق (ع) است که ایشان از امام سجاد نقل فرمودند: «که به غلامشان دستور می‌داد که تا فجر طلوع نکرده از ذبح حیوانات پرهیز نمایند و می‌فرمود: خداوند شب را برای همه، موجب آرامش و سکون قرار داده است. ابان می‌گوید سوال نمودم، اگر ترس مردن حیوان را داشته باشیم چه؟ امام صادق (ع) پاسخ فرمود: اگر ترس از مردن حیوان را در شب هنگام داری آن را ذبح کن.» (هندی، ۱۴۰۵، ج ۹، ص ۲۳۶)

علامه حلی در این باره می‌آورد: ذبح حیوانات و شکار آنها در شب مکروه می‌باشد (حلی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۱۵۴-۱۵۵)

نکشتن (ذبح) حیوانات در برابر هم :

از جمله رفتارهای آزاردهنده ، کشتن حیوانی در پیش روی حیوان دیگر است که هر چند بیشتر حقوق دانان مسلمان آن را ناپسند (مکروه) می‌دانند، اما به نظر می‌رسد این عمل از آن جهت که باعث آزار و اذیت (تعذیب) حیوان بیننده است، حرام می‌باشد. (هندی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۲۶۰)

امیرالمؤمنین (ع) هیچ‌گاه گوسفندی را در مقابل چشم گوسفندی دیگر نمی‌کشت (ذبح نمی‌کرد) و می‌فرمود: گوسفند را پیش روی گوسفند دیگر و شتر را پیش روی شتر دیگر نکشید. (کلینی ، ۱۳۶۳، ج ۶، ص ۲۲۹)

تیزنکردن چاقو در برابر حیوان:

از جمله آداب اسلامی در هنگام کشتن (ذبح) حیوانات، نشان ندادن چاقو و ابزاری که قرار است حیوان با آن کشته شود به خود او است. (عاملی ، ۱۴۱۳ ق، ج ۱۱، ص ۴۹۱)

پیامبر از کنار مردی عبور کردند که پای خود را بر سینه گوسفندی گذاشته بود و در حالی که گوسفند به او خیره شده بود، چاقوی خود را تیز می‌کرد؛ پیامبر به او گفتند: آیا می‌خواهی او را دوبار بکشی؟ چرا پیش از آنکه او را بخوابانی ، چاقویت را تیز نکردی؟ (ری شهری، ۱۴۱۶ ق، ج ۳، ص ۲۵۰)

با ملایمت بردن حیوان به کشتارگاه (رفق):

از نظر فقهای مسلمان برخورد خشونت‌آمیز با حیوانات حتی در هنگامی که برای کشته شدن آماده می‌شوند روا نیست، زیرا چنین رفتاری باعث تشدید بدون دلیل آزار و اذیت (ایلام) آن‌ها می‌شود . (کاشانی، ۱۴۰۹ ق، ج ۵، ص ۶۰)

بنابراین، انسان موظف مسلمان موظف است با نرمی و مدارا حیوان را به سوی کشتارگاه (مذبح) هدایت کند. (عاملی، ۱۳۸۳ق، ج ۱۱، ص ۴۹۱)

رسول خدا مردی را دیدند که گوش گوسفندی را گرفته ، او را به سوی کشتارگاه می‌کشاند، به او گفتند: او را با مهربانی به سوی مرگ بکشان. (قزوینی، بی تا، ج ۲، ص ۱۰۵)

نکشتن حیوان توسط پرورش دهنده او:

تردید نیست که همزیستی با حیوانات زمینه پیدایش نوعی رابطه دو سویه عاطفی میان انسان و حیوان را فراهم می‌سازد. از این رو در منابع دینی توصیه شده کسی که خود مسئولیت پرورش حیوانی را برعهده داشته است، اقدام به کشتن او نکند. (صفار، ۱۳۶۲، ص ۳۶۸)

به حضرت رضا (ع) گفتم: گوسفندی داشتم او را برای قربانی فربه کرده بودم، چون او را گرفتم و خواباندم به من نگاه کرد، دلم برایش به رحم آمد اما پس از مدتی او را ذبح کردم؛ حضرت فرمودند: دوست نداشتم که چنین کنی، حیوانی را که پرورش داده ای خودت ذبح نکن. (عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۶، ص ۳۰۸)

شهید ثانی در عبارتی جامع به وظایف منصوصه به ذبح پرداخته و با توجه به وظایفی که در احادیث اهل بیت(ع) به آنها توصیه شده، رعایت نکات ذیل را به هنگام ذبح بر می شمارد. (همان منبع، ج ۱، ص ۴۹)

- تیز نمودن چاقوی ذبح(تا گلوی حیوان راحت تر بریده شود)
- سرعت در قطع سر حیوان و ذبح او.
- چاقو را به حیوان نشان ندهند.
- ذبح کننده رو به قبله بایستد.
- بعد از ذبح حیوان آن را جابه جا نکند، بلکه آن را رها ساخته تا روح حیوان مفارقت کرده و کاملاً بمیرد.
- حیوان را با مدارا و ملاحظت به سوی محل ذبح برده و به آرامی و عطوفت آن را برای ذبح بخواباند.
- قبل از ذبح به حیوان آب دهد.
- هنگام بریدن سر حیوان چاقو را به قوت و فشار لازم بر گردن حیوان بکشد و به سرعت این کار را انجام دهد تا به سهولت و راحتی بیشتری انجام پذیرد و حیوان زجر کش نشود.

نتیجه گیری:

از دیدگاه اسلامی ، خداوند به آدمی جواز بهره وری و استفاده از حیوانات را داده اما برای آن حد و مرزی نیز مشخص نموده است. این بهره وری نباید منجر به تباهی و نابودی شود. حیوانات در آفرینش الهی جایگاه ویژه ای دارند و اسلام برای آنها بعد روحانی را نیز متصور است. کشتن و صید حیوانات در آموزه های دینی به شرطی رواست که به رفع نیاز و بر طرف کردن گرسنگی بیانجامد و کشتن و صید به قصد تفریح و سرگرمی بسیار مذموم و نکوهیده است و دربرگیرنده ی گناه و عقاب می باشد.

بایسته های بهره وری را می توان در آسایش ، پرهیز از آزار و اذیت و توان حیوان خلاصه کرد . منظور آسایش رعایت حقوقی مانند حیات، آزادی، تغذیه ، مسکن و ... می باشد. استفاده نباید با آزار و اذیت حیوان همراه باشد ، در صید و ذبح نیز می بایست با کمترین آزار اعمال گردد. مراد از توان، اعتدال در استفاده و در نظر گرفتن توان جسمانی حیوان مثلا پرهیز از بارنهادن بیش از حد، می باشد .

منابع
قرآن کریم

منابع فقهی و حقوقی

- ۱- برقی، احمد بن محمد، المحاسن، جلد ۲، تحقیق سید جلال الدین حسینی، قم، ۱۳۷۱، نشر دارالکتب العلمیه
- ۲- حلی، یحیی بن سعید، الجامع للشرایع، قم، ۱۴۰۵، موسسه سید الشهداء العلمیه
- ۳- راوندی، قطب الدین، کتاب النوادر، تحقیق سعید رضا علی عسگری، چاپ اول، قم، ۱۳۷۷، نشر دار الحدیث
- ۴- سابق، سید، فقه السنه، ۳ جلد، بیروت، بی تا، انتشارات دار الکتب
- ۵- سجستانی، ابن ادریس، سلیمان بن اشعث، سنن ابی داود، جلد ۲، تحقیق سعید محمد الحام، بیروت، ۱۴۱۰، دارالکنز
- ۶- سرخسی، شمس الدین، المبسوط، ۳۰ جلد، بیروت، ۱۴۱۷، نشر دارالمعرفه
- ۷- شهیدی، مهدی، آثار قراردادها و تعهدات، جلد ۳، چاپ سوم، تهران، ۱۳۸۳، انتشارات مجد
- ۸- صادقی، حسین- فراهانی، سعید، محیط زیست از منظر دین و اقتصاد، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۱۰، ۱۳۸۹
- ۹- صدوق، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، جلد ۴، تصحیح علی اکبر غفاری، قم، ۱۴۰۴، انتشارات جامعه مدرسین
- ۱۰- صفار، محمد بن حسن، بصائر الدرجات الکبری، تحقیق محسن کوجه باغی، ۱۳۶۳، تهران، انتشارات اعلمی
- ۱۱- طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، ۱۰ جلد، تحقیق احمد حبیب قیصر العاملی، بیروت، ۱۴۰۹، انتشارات دار التراث العربی
- ۱۲- طوسی، محمد بن حسن، الامالی، قم، ۱۴۱۴، انتشارات دار الثقافه
- ۱۳- عاملی، حر، وسائل الشیعیه، جلد ۲۳، ۱۷، ۱۶، ۱۱، ۹، ۸، ۲۴، چاپ دوم، ۱۴۱۴، قم، انتشارات آل البیت لاحیاء التراث
- ۱۴- عاملی، زین الدین بن علی، (شهید ثانی)، الروضه البهیة فی شرح اللمعه دمشقیه، چاپ دوم، ۱۰ جلد، ۱۳۹۸، قم، انتشارات داوری
- ۱۵- عرب احمدی، فاطمه، محیط زیست و بایسته های فقهی آن، انتشارات آرن، ۱۳۹۳
- ۱۶- عمیق، محسن، حسینی، سید فضل الله، اخلاق زیست محیطی در اسلام، ۱۳۸۵، تهران، انتشارات استاد مطهری
- ۱۷- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ۸ جلد، چاپ سوم، ۱۳۸۸، ق، انتشارات دارالکتب الاسلامیه
- ۱۸- قزوینی، محمد بن یزید، سنن ابن ماجه، ۲ جلد، تحقیق محمد فواد عبدالباقی، بی تا، بیروت، انتشارات دار الفکر
- ۱۹- متقی هندی، علاء الدین علی، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، ۱۶ جلد، تحقیق بکری حیانی، موسسه الرساله، بیروت، ۱۴۰۹
- ۲۰- مجلسی، علامه محمد باقر، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار، ۱۱ جلد، چاپ دوم، ۱۴۰۳، بیروت، انتشارات وفاء
- ۲۱- مقیمی، ابوالقاسم، حقوق حیوانات در اسلام، قم، ۱۳۸۷، انتشارات نورالسجاد
- ۲۲- موسوی، کریم، حقوق حیوان از دیدگاه صاحب جواهر، مجله فرهنگ و جهاد، شماره ۳۰، زمستان ۱۳۸۱
- ۲۳- نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، چاپ سوم، تهران، ۱۳۶۷، انتشارات دار الکتب الاسلامیه
- ۲۴- نظری توکلی، سعید، حیوانات و قوانین حمایتی و حدود بهره وری در اسلام، ۱۳۸۷، انتشارات پژوهشهای اسلامی
- ۲۵- نوری طبرسی، میرزا حسن، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ۱۱ جلد، قم، ۱۴۰۸، انتشارات موسسه آل البیت